

YMMÄRRYSTEN YMMÄRRYSTÄ

MAURICE MERLEAU-PONTYN
FENOMENOLOGISESTA KIELIKÄSITYKSESTÄ

Fenomenologia on lähinnä Edmund Husserlin ajattelusta alkanut yli satavuotias mannereurooppalainen filosofinen suuntaus. Tähän mennessä se on vaikuttanut moniin ajattelijoihin varsinkin analyyttisen filosofian ulkopuolella, muun muassa hermeneutikoihin, eksistentialisteihin ja hahmopsykologeihin, ja nykyään se on elinvoimainen varsin monella taholla. Hyvin lyhyesti sanoen fenomenologiassa on keskeistä tietoisuus, tulkinta ja intentionaalisuus sekä merkitys ja merkitsevyys — se miten maailma ja ihminen ihmiselle ilmenevät. Heti huomaa, että fenomenologialla ja kielitieteellä on paljon yhteistä ainakin metafysisellä tasolla huolimatta isoistakin tutkimusperinteiden ja ongelmanmuotoilujen eroista tai eroista suhteessa empiriaan.

Tässä kirjoituksessa pohdin fenomenologian ja kielentutkimuksen suhdetta yhtäältä metafysisesti, siis kielen mielekkyyden, ihmiskäsityksen, vuorovaikutuksen ynnä muun sellaisen läpi, ja toisaalta ottaen huomioon sellaisiakin kielitieteen pitkän perinteen keskeisiä (ja myös empiirisiä) tuloksia, jotka eivät fenomenologian piirissä näy.¹

Näkökulmani on lingvistinen. Tällä tarkoitan, että keskityn tarkastelemaan muutamaa sellaista fenomenologisten kielikäsitteiden näkökohtaa, joilla on yhteyksiä olemassa olevaan lingvistiikkaan, mutta pohdin myös hieman, mitä fenomenologiaan pohjautuva lingvistiikka voisi olla. Aluksi esittelen ranskalaisen filosofin Maurice Merleau-Pontyn (1908–1961) kielikäsitteistä (lyhyitä johdatusia pääasioihin ovat Heinämaa 2000 ja Merleau-Ponty 2000 [1945]). Lopuksi kurkistan hieman Alfred Schutzin fenomenologiaan siten kuin se ilmenee Harold Garfinkelin kautta etnometodologian ja edelleen keskusteluanalyysin taustateoriana.

¹ Artikkelin pohjana on kielitieteen päivillä 1996 Helsingissä pitämäni esitelmä. Kiitän Sara Heinämaata sekä artikkelin referoita hyivistä huomautuksista, joita he ovat antaneet käsikirjoitukseen.

Lähtökohtanani Merleau-Pontyn ajattelun tarkasteluun on ollut filosofi Sara Heinämaan artikkeli Merleau-Pontyn kielikäsituksesta (1995). Sen mukaan ihminen on kokeva ja kokonainen, ja kielellä on keskeinen osa sekä yksilön elämässä että interaktiossa. Heinämaa kommentoi Merleau-Pontya arvostavasti, sijoittaa hänen ajatuksiaan nykyaikaan ja haastaa lukijan kielentutkimuksen peruskysymysten kimppuun². Tarkastelen seuraavassa sen valossa lingvistiikan teorian ja käytännön, päämäärän ja keinojen sekä ontologian ja metodologian välisiä suhteita. Eräät Merleau-Pontyn väitteet ja muotoilut ovat Heinämaan käsissä mukavan teräviä, joten niistä näyttäisi kannattavan lähteä etsimään ratkaisuja tai selkeytyksiä edellä luettelemini suhteisiin, vaikka ajatteleva kielentutkija kohtaa nämä ongelmat toki itsekin. Kirjoitukseni lopuksi tarkastelen muutamia kielentutkijoiden omia, fenomenologian kanssa yhdensuuntaisia ajatuksia ja tutkimussuuntia. Niitä on sekä vanhoja että uusia, erilaisiin tehtäviin sopivia.

MERKITYS JA KOMMUNIKAATIO

Merleau-Ponty arvostelee perinteisiä kielifilosofisia asetelmia. Niillä hän tarkoittaa enemminkin lähestymistapoja tai tutkimusohjelmia kuin teorioita. Asetelmia on kahdenlaisia: empirismi ja intellektualismi. Empirismissä kieli ja sen käyttö ovat olosuhteiden kausaalisesti tuottamia. Intellektualismissa oletetaan ihmiseen jokin valmius tai johonkin kykenevä olemus, esimerkiksi niin sanottu transsendentaaliego (Heinämaa 1995: 165) tai myötäsyttyinen kielikyky, kuten nativistit lingvistiikan puolella olettavat. Intellektualisteista esillä on lähinnä Husserl, vaikka Merleau-Pontyn suhde häneen onkin mutkikas (ks. Heinämaa mts. 162 alav. 2 ja esim. Merleau-Ponty 1987 [1960]: 92–97). Heinämaa vertaa Merleau-Pontyn näkemystä myös nykykäsitteisiin, erityisesti Fodorin (mm. 1986 ja 1990) edustamaan komputationalismiin: Fodor kuuluu empiristeihin, ja intellektualistit ovat heidän vastustajiaan.

Vaikka nämä »perinteiset kielifilosofiset näkemykset» ovat paljossa vastakkaisia, ne molemmat ovat »objektivistia ajattelua». Niissä maailma ja subjektit ovat tarkkarajaisia, niiden ominaisuudet määrättyjä ja suhteet ulkoisia. (Heinämaa mts. 165.) Myös käsitys kommunikaatiosta sekä kielen merkityksestä ihmiselle on sama. Se on teleontaatiota, propositioiden siirtoa »informatiivisessa funktiossa»: kuulija on ongelmanratkaisija, joka purkaa saamansa viestin osiin, etsii osien merkitykset ja kokoaa löytämänsä merkitysatomit taas yhteen sen rakennekaavan mukaan, jonka hän analysoi saamastaan viestistä. Perinteinen kielifilosofia ja kielitiede ovat pitäneet puheen paradigmana tosiasiaväitteitä, kuvauksia ja argumentteja. Merkitykset ovat olleet väitelauseiden totuusehtoja, olemassa olevia olioita ja vallitsevia tai mahdollisia asiointiloja. (Heinämaa mts. 173 ja 179). Autonomisen lingvistiikan valtavirta on usein tällä kannalla (ks. vaikkapa Chomsky 1965: 27–30), mutta kielentutkimuksessa on aina ollut muitakin juonteita, kuten retoriikkaa tai etymologiaa, ja toisaalta lingvistien tieteenfilosofinen tietoisuus on kasvussa (Besnier 1990: 419–421). Aloitan tarkasteluni Heinämaan lähtökohdista, mutta päädyn nykylingvistiikan moninaiisiin kielikäsitteisiin ja niiden piilevään tai ilmifenomenologisuuteen.

² Pitäydyn Merleau-Pontyn välittömissä yhteyksissä lingvistiikkaan piittaamatta hänen muusta tämänhetkisestä trendikkydestään (vrt. esim. Rojola 1998).

Heinämaa pyrkii katsomaan perinteisten näkemysten taakse. Siihen Merleau-Pontyn kielikäsitteeseen sopii hyvin. Sen mukaan nuo näkemykset johtavat kiistämättömien kokemusten kieltämiseen, koska ne vähättelevät variaatiota, estävät oppimisen ja ilmeisesti kielenmuutoksenkin. Merleau-Pontyille puhe ei ole ajatusten siirtoa vaan »se on itse ajattelua» (1962 [1945]: 180), sana ei ole »merkityksen kuljetussäiliö» eikä merkitys entisen kokemuksen representaatio vaan freudilainen imago, spesifinen emotionaalinen olemus, yleistetty ja empiirisestä lähtökohdastaan erkaantunut. Merkitys on lingvistisiä assosiaatioita sisältävä sisäinen kokemus tai tunne. (Mts. 181–182.) Melko pitkälle Merleau-Ponty samastaa tunteen ja sitä ilmaisevan ilmeen (1987 [1960]: 88–89), ja hän pitää kieltä maailmaa hahmottavana kokonaisuutena, joten hänen käsityksensä muistuttaa Humboldtin *innere Sprachformia* (mp.). Heinämaan sanomana asia kuulostaa lähes tutkimusohjelmalta: »Kommunikaatio ei ole ajatustenvaihtoa vaan ilmeiden ja eleiden tuttuutta ja toistoa, eikä yhteys toiseen löydy aivojen, vaan kasvojen kautta. Tarkoituksenani on hahmotella vaihtoehtoa niille filosofioille, jotka etsivät kielen ja kommunikaation ydintä ajatuksen yhteydestä» (Heinämaa mts. 161).

Heinämaa analysoi analyyttistä filosofiaa ja arvostelee sitä yksipuolisesta analyyttisyydestä, joka ilmenee elämälle vierautena, ja siitä, ettei se pohdi, miksi ihmiset lainkaan puhuvat tai miten ymmärtävät toisiaan, sillä »eihän ihminen puhu niin kuin lamppu palaa» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 175). Tällainen kritiikki koskee lingvistiikkaakin, sillä kielitieteen strukturalistinen perinne muistuttaa analyyttistä filosofiaa. Fenomenologia korostaa ymmärtämistä, joka on suhteellista ja näkökulmasidonnaista. Tällaista korostusta syntyy nykyään lingvistiikassakin, esimerkiksi tekstin- ja puhutun kielen tutkimuksessa.

RUUMIILLISUUS

Merleau-Pontyille ruumiillisuus on keskeistä — niin keskeistä, että hänen fenomenologiaansa on sanottu ruumiinfenomenologiaksi. Tämä tarkoittaa ruumis – sielu ja järki – tunne -dikotomioiden problematisoimista sekä sen painottamista, että ihminen on kaikesa myös ruumiillinen olio. Ruumiillisuus ei kuitenkaan ole pelkkää lihallsuutta, vaan tietoisuuden ja objektin erottamaton ykseys (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 198). Ihminen ei voi olla olematta ruumiillinen esimerkiksi havainnoissaan (mts. 184) tai seksuaalisuudessaan, mutta ruumiillisuutta on ajattelussakin, ja toisaalta seksuaalisuus ja havaitseminen ovat myös kulttuurisia. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: esim. 197–198.)

Merleau-Pontyn ihminen on kokeva ja tulkitseva järjen ja tunteen ykseys, joka on toimiva, merkitystä antava ja intentionaalinen (1962 [1945]: 174). »Ruumis ei siis tarkoita biologiatieteiden kuvaamaa oliota, eikä se ole mielen vastakohta. Se on intentionaalisten tekojen, liikkeiden kerrostuma, olemisen tyyli» (Heinämaa mts. 172). Subjekti kokee puhetta ja muita ihmisiä kokonaisvaltaisesti kielessään. Kun ruumis ei ole vain materiaallinen tai fysiologinen, ei sen asento tai asennekaan ole sellainen, vaan kysymys on eräänlaisesta psykofyysisestä valmiudesta. Asia on tavattoman laaja ja osin varsin vaikeaselkoinen, joten paneudun tässä siihen vain merkityksen osalta³. Merleau-Pontyn ruumiillisuuskäsitys kielessä näkyy esimerkiksi hänen suhtautumisessaan afasiaan: (eräs) afasia ei ole muodon ja merkityksen suhteen unohtamista vaan käytön tajuamattomuutta (mts.

³ Ruumiista ja ruumiillisuudesta ks. Jokinen (toim.) 1997, etenkin toimittajan esipuhe.

175–176), kyvyttömyyttä orientoitua maailmassa (mts. 191). Se ei myöskään ole vain joko motorista tai intellektuaalista, vaan »signifikaation (tarkoittamisen) käsittäminen edellyttää puheen ja artikulaation piilevissä valmiuksissa toimivaa funktiota, joka tukee kielen koko rakennelmaa» (mts. 194–196).

Aivan Merleau-Pontyn käsityksen kaltaista ruumiillisuutta ei lingvistiikassa liene. Ehkä affektisuus voisi olla asennetta ja asentoa: se sisältää persoonallisuuden, asenteet, tunteet, ja (kulttuuri)kontekstin, eivätkä ilmauksen lingvistiset ja paralingvistiset keinot usein erotu toisistaan (Besnier 1990, Ochs ja Schieffelin 1989). Ruumiin leksikaalistuminen ja kieliopillistuminen tunnetaan (Heine, Claudi ja Hünemeyer 1991: 123–147), ja (Roschin) prototyytit ovat »ihmisen kokoisia», ja ne ovat Johnsonin (1987: xvi) mukaan skeemaattisesti peräisin ruumiillisista kokemuksista (ks. myös Onikki 1994). Ruumiillisuus sekä alati siitä kehkeytyvä ja siihen palaava henkisyys määräävät sanojen muutoksia: Lauri Hakulinen (1959) on havainnut useista suomalaisugrilaisista ja indoeurooppalaisista kielistä merkitysten ja muotojen vaellusta osasta kokonaisuuteen ja konkreettisesta abstraktiin ja päinvastoin muun muassa *kehon* ja *kalmon* tai *luiden* ja *hipiän* välillä. Muuten tunnetta ja sävyä ilmaisevat ilmaisut ovat emergentejä, ja vain osittain analysoitavissa muiden merkitysten analyysiin sopivilla käsitteillä (Kelomäki, tulossa). Ilmaukset *Borreliosksen uhka jurppii Paljasjalka-Kallea*, *viehättävä pienokainen* tai *Paanajärvellä kajeili tanotorven haikaa kutsu* eivät tuo mieleen vain olioita ja niiden suhteita vaan ensisijassa tunnelmia ja tunteuksia.

Merleau-Pontyille ruumiin liikkeet ja asennot ovat eleitä, jotka tulee käsittää myös abstraktisti. Niillä on aivan keskeinen asema hänen kielikäsitteissään. Eleet ovat Merleau-Pontyille intersubjektiiivisesti annettuja:

(A) [Eleitä] ei ole annettu vaan ne ymmärretään, koska eleen merkitys on jo kietoutuneena sen hahmottamaan maailmanrakenteeseen, merkitys on eleessä immanentisti ja maailma esittyy puhujalle samaan aikaan kuin ele. Niiden kommunikoiuus perustuu resiprookkiseen suhteeseen puhujan intentioiden ja kuulijan eleiden välillä, aivan kuin intentioni asuisi toisessa, ja hänen intentionsa minussa. Tunnistamani ele hahmottaa intentionaalisen objektin, joka on aidosti läsnä ja täydellisesti ymmärretty kun ruumiini ottaa sen haltuunsa. Ele esittäytyy kysymyksenä, tuo joitakin käsitettäviä osia maailmasta tietooni ja haastaa minut kilpailemaan niiden kanssa. En ymmärrä muiden eleitä intellektuaalisen aktin tulkinnalla; kommunikaatio tietoisuuksien välillä ei perustu keskinäisten kokemusten yleisille merkityksille, vaan se on tuon merkityksen perusta. Eleet tunnustetaan kontekstissa eräänlaisella sokealla tunnistuksella, joka edeltää merkityksen älyllistä selvittämistä. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 185–186; ks. myös 1987 [1960]: 89.)

Näin Merleau-Ponty nostaa väitteiden sijaan eleet, ilmeet ja ruumiin asennot. Niissä on puheen alkuperäinen muoto: puhe ilmaisee mieluummin tunnetta kuin uskomuksia, mieluummin asennetta ja asettumista maailmaan kuin näkemyksiä siitä. Paradigma on deskriptiivisen kielen sijasta poeettinen ilmaisu⁴. (Heinämaa mts. 174–175.)

Sanat ovat Merleau-Pontyille eleitä ja eleistä peräisin: »Puhuttu sana on todella ele, ja se sisältää merkityksensä samalla lailla kuin ele sisältää merkityksensä» (Merleau-Ponty

⁴ (Kantilaisin termein) on kysymys pikemminkin mielikuvituksesta kuin ymmärryksestä. Kategorinen akti ei ole niinkään tosiseikka kuin asenne (*Einstellung*). Puhe perustuu mieluummin tähän asenteeseen kuin puhtaaseen ajatukseen (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 192; 1987 [1960]: 89).

1962 [1945]: 184). Ele ilmaisee tunnetta, asennetta ja asettumista maailmaan (mts. 181). Seuraavasta tiivistelmässä näkyy, miten keskeisellä sijalla Merleau-Pontyn näkemyksessä ovat tunteet ja kokemuksellisuus ja miten vähän se on oliokeskeinen:

(B) Sanat ilmaisevat affektiivisiä arvoja sanojen »ilmaisu» ja »ilme» kirjaimellisessa merkityksessä, kuten ilmeet, kasvojen ja ruumiin liikkeet ja asennot ilmaisevat niitä. Puhe eleillä edeltää konventioita. Siis ennen sanojen konseptuaalista merkitystä täytyy tarkastella niiden emotionaalista merkitystä, esimerkiksi runoudesta. Silloin huomataan, että sanat, vokaalit ja foneemit ovat erilaisia tapoja »laulaa» maailma. Ne voivat esittää asioita, mutta tämä mahdollisuus ei perustu sanojen ja objektiivisen todellisuuden samanlaisuuteen kuten onomatopoeesisteoriat väittävät, vaan siihen, että sanat »erittävät ja ilmentävät» olioiden emotionaalista olemusta. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 187; ks. myös Heinämaa 1995: 177.)

Lisäksi Merleau-Ponty (mp.) jopa hieman vihjaa, että tämä pitäisi paikkansa syntaksin yhteydessä. Sanojen konseptuaalinen merkitys täytyy johtaa jonkinlaisella deduktiolla niiden immanenteista elemerkityksistä, mikä näkyy vieraan kielen eleiden oppimisessa niiden omassa esiintymisympäristössään (Merleau-Ponty mts. 179).

Eleiden merkityksen perustasta Merleau-Ponty sanoo Heinämaan mukaan:

(C) Jos kaivaudumme riittävän syvälle kieleen, löydämme tason, jossa kieli on samalla tavoin yksinkertaista kuin laulu. Tällä tasolla puheen takana ei ole mitään, ei ideoita, ei ajatuksia. Kaikki merkitys mitä on, on läsnä itse ilmauksessa, ilmeessä, huulten kielen ja kurkunpään liikkeessä (Heinämaa mts. 180).

Merleau-Pontyille ruumis on laulaja, joka toisaalta ilmaisussaan itse muodostuu. Ruumis on ulottuvainen, ja puhe tai ele hahmottaa ruumiin. Intentiot ovat ruumiilla, ja ruumis puhuu. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 197; 1987 [1960]: 88–89, 94.)

KIELEN TAAKSE

Edellä ovat käyneet ilmi Merleau-Pontyn käsitykset kielellisenkin kommunikaation perustumisesta eleisiin (A), sen suhteista tunteisiin (B) ja kielen immanentista laulunomaisuudesta (C). Tähän asti on ollut puhe lähinnä kommunikaatioaktista. Merleau-Ponty tarkastelee kieltä myös jo (puhujalle) olemassa olevana systeeminä, jossa piilee samanlaista annettuutta, esimerkiksi intersubjektiiivista konventionaalisuutta kuin valtaosassa kirjoitetun kielen lingvistiikkaa⁵: Puhe on yleisiä ilmauksia sisältävä instituutio. Ilmausten merkitykset ovat valmiina, eikä niiden käytössä tarvita paljoa ponnistusta. Näin kieli ja intersubjektiiivisuus eivät hämmästytä meitä. (1962 [1945]: 184; ks. myös 1987 [1960]: 75–76.)

Merleau-Ponty toteaa lisäksi, että merkitykset ovat kulttuurisia entisten ilmaisuaktien kertymiä, jotka esittävät subjektien välillä yhteisen maailman. Näillä merkityksillä hän tarkoittaa vallitsevia eli sanakirjamerkityksiä, »eikä merkitys ole muuta kuin se, miten se käsittelee tätä lingvististä maailmaa tai miten se muuntelee opittuja merkityksiä. Niiden käsittämisahti on jakamaton ja lyhyt kuin huuto» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 186). Kun

⁵ Aina argumentaatio ei ole kovin polveilevaa: »We simply refute both intellectualism and empiricism by saying that *the word has a meaning*» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 177).

kieli kerran on muodostunut, puheella — kuten myös eleellä — voi olla merkitys yhteistä annettua taustaa vasten. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 186–187; 1987 [1960]: 88–89.) (Vrt. myös (A) ja (B).)

(D) Ei ole sellaisia konventionaalisia merkkejä, joissa aito ja selvä merkitys edustuvat, on vain merkkejä, joihin kielen koko historia on puristunut — jos otetaan huomioon kielen epäselvä tausta (elemerkitykset), huomaamme, ettei kieli kommunikoi muuta kuin itseään, eikä se ole erotettavissa itsestään. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 186, 188.⁶)

Merleau-Ponty on jopa sitä mieltä, että mieluummin kuin väline, kieli on jopa eräänlainen olio, jonka vallassa ihminen ajatuksineen on (1987 [1960]: 42–44).

Näin Merleau-Ponty nousee kielen taakse ja alkuperään, intentionaalisuuteen ja transsendenssiin (annettuuteen, kokemusta edeltävään). Siellä on hiljaisuus, joka on selvimmän kirjailijan tai lapsen puheen takana, mutta joka peittyi arkipuheen alle. »Täytyy kuvata ele, joka rikkoo hiljaisuuden.» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 184; 1987 [1960]: 88–89.)

Toisaalta merkitykset ovat Merleau-Pontyn mukaan peräisin käyttäytymisestä, sillä se luo (elimistön suhteen transsendenttejä) merkityksiä. Käyttäytyminen on immanenttia, koska se kommunikoi itseään ja on ymmärretty. Merkityksiä luova ja siirtävä irratiionaalinen voima ei ole kuvattavissa. (1962 [1945]: 188–189; ks. myös 1987 [1960]: 79–80.) Edelleen Merleau-Ponty sanoo merkityksellisten eleiden syntyvän kontrolloimattomista liikkeistä kuten esimerkiksi lapsen kielenoppimisessa tai kuten tarkkaavaisuuden ele syntyy silmien siristyksestä tarkasti katsottaessa. Sanojen synnyssä »hampaat tai huulet antautuvat käytettäviksi figuratiiviseen signifikaatioon» samaan tapaan kuin rakkaus kehittyä halusta⁷. Foneettisen »elehdinnän» on tosin käytettävä oppituja, kaikille tuttuja merkkejä, sillä ymmärtäminen edellyttää yhteistä, samoin ymmärrettyä maailmaa, jossa jokainen kehittää ja levittää merkitystään. Puhe esittää uudenkin merkityksen samoin kuin ele (ensimmäisellä kerralla) antaa objektille merkityksen. »Siten juuri merkityksenannon avoimella kyvyllä ihminen lopulta muuntautuu uutta menettelyä kohden, muita ihmisiä kohtaan, omia ajatuksiaan kohtaan, puheellaan ja ruumiillaan.» (1962 [1945]: 193–194).

Merleau-Pontyn mukaan puhumisen intentio voi perustua vain avoimeen kokemukseen. Kieltä käyttävä ihminen uusintaa suhdetta itseensä tai toisiin, eikä kieli enää ole väline, vaan se on manifestaatio, intiimin olemisen ja meidät maailmaan ja toisiin ihmisiin yhdistävän suhteen paljastus. Produktiivisuus on ihmisen syvin olemus, mikä näkyy selvimminkin kielessä. Kieli on sekä ilmaisuaktien varasto että niiden jäänteet. Ilmaisuaakteissa ei vain muodoton merkitys saa muotoaan, vaan myös olemassaolonsa, merkitsevyytensä. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 196; ks. myös 1987 [1960]: 94–97.) Kielellä on siis itsenäisen ja huomattava asema Merleau-Pontyn filosofiassa.

Näin puhujan transsendentaalisuus, jota Merleau-Ponty välttää, siirtyy eleen (kielen) transsendentaalisuudeksi, mikä on ymmärryksen edellytys. Ruumiin eleet rikkovat hil-

⁶Tätä historiallisuutta on vaikea käsittää pelkästään abstraktisesti. Tuskin voi ajatella muun kuin yksilön kokevan näin, mutta ei kai hänkään tiedosta omien sanojensa psykohistoriaa tai tunne niiden etymologioita kaikkine siirtymineen.

⁷Kauppinen (1998) perusidea toistojen ja kuvioiden keskeisestä roolista kielenoppimisessa muistuttaa Merleau-Pontyn näkemystä huomattavasti.

jaisuuden ja hiljaisuutta rikkovat eleet ovat transsendentejä⁸. Seuraavassa koetan tulkita Merleau-Pontyn arvoituksellista hiljaisuutta ja ruumillisuutta.

Merleau-Ponty pohtii kielen sanan ja puhutun sanan suhdetta varsin raskain ja poeettisin sanankääntein. Syventymättä siihen tässä yhteydessä kokonaan totean, että Merleau-Ponty tekee lingvistisen strukturalismin tapaisen erottelun, jossa kielen (*langue*) sana manifestoituu (tulee eksistenssiin) puheessa (*parole*), uusintuu siinä ja »luonnollinen oleminen saa kulttuurisen hahmon». (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 197; 1987 [1960]: 90–91 ja 96–97⁹.)

Heinämaan mukaan (huomautus tämän artikkelin käsikirjoitukseen¹⁰) Merleau-Ponty ei puhu konkreettisesta (puhetilanteesta tai kieliopista), vaan pyrkii tutkimaan merkityksen perustaa — sitä, miksi on mahdollista, että kieli merkitsee. Tämä on erittäin perustavaa ja abstraktia ja johtaa kielen elemerkitysten immanenssiin ja kielen transsendenssiin puhujan sijasta. Mutta täysi irtautuminen konkreettisesta on mahdotonta, eikä Merleau-Ponty siihen pääsekään: puhe silmien siristyksestä tai vihan ilmeestä tuskin on puhetta abstraktista siristyksestä tai abstraktista vihan ilmeestä. Abstrakteja ovat tuskin myöskään kokemukset Spinozan lumoavasta tyylistä hänen teostensa ensi sivuista lähtien (ks. Merleau-Ponty 1962 [1945]: 179) tai niistä monista teoksista, joita Merleau-Ponty pohtii suhteessa poliittiseen tai muuhun kulttuurikontekstiin (esim. 1987 [1960]: 39–83). Spinozaa ei tarvitsisi lukea loppuun, jos merkitys olisi mahdollinen jo ennen kieltä. Eivätkä kurkunpään liikkeet ja niillä tuotettu puhe (mts. 180) tai »lihan ja kudosten» ontologia (ks. Heinämaa 1995: 163) liene vain abstrakteja. Sitä paitsi Merleau-Ponty viittaa konkreettiseen puhetilanteeseen »organisoituneessa keskustelussa» (1987 [1960]: 91) sekä siihen, miten »luova kielenkäyttö» edeltää »empiiristä kielenkäyttöä» (mts. 44–45).

Merleau-Pontyn mukaan merkitys tunnistuu vain vallitsevien merkitysten avulla. »Vallitsevat merkitykset linkittyvät tuntemattoman lain mukaan, ja yhtäkkiä uusi kulttuurinen entiteetti on saanut eksistenssinsä. Siten sana ja ilmaus konstituoituvat samanaikaisesti, kun kulttuurinen varastomme asettuu tämän tuntemattoman lain käyttöön, kuten ruumiimme äkkiä lainautuu uuteen eleeseen uuden tavan muodostuessa.» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 183.) Kuitenkaan sanat eivät toimi siten, että ne synnyttävät kuulijassa samanlaisia representaatioita, joita puhujassa oli alkujaan. Merleau-Pontyille elämä on dynaamista ja kieli on sen moottori: »merkityksenanto kuuluu kommunikaatioon ja puhe on olemisen muuttamista». (Mp.)

⁸ Merleau-Ponty hyväksyy Husserlin kannan, että »transsendentaalinen subjektiivisuus on intersubjektiivisuutta». Tämä näkemys on pohjimmiltaan kielellinen, sillä (Husserlinkin) mukaan ideaalinen eksistenssi, transsendentaalisuus, on signifiikaatiossa (kulttuurisen maailman *Logos*, merkitys), joka puheena palaa eksistenssiin ajassa ja paikassa (Merleau-Ponty 1987 [1960]: 96–97, vrt. myös mts. 90, jossa Merleau-Ponty sanoo asian täsmällisesti sekä mts. 17–20).

⁹ Nimeäminen on yksi kytkös olemassa olevan kielen ja puheen välillä. Merleau-Pontyn mukaan olioiden nimeäminen ei seuraa niiden tunnustusta, identifiointia tai kategorisointia, vaan itse tunnustus on nimeämistä — lapselle esineet ovat olemassa vasta nimettyinä. Siten eivät käsitteekään edellä puhetta. Objektin nimi on yhtä olennainen ominaisuus kuin sen väri tai muoto. Sana ikään kuin asuu oliossa. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 177–178; Heinämaa 1995: s. 171; vrt. myös Kelomäki 1997: 52–57 ja 65–73.) Tämä ei tosin selitä esimerkiksi päätteiden syntyä.

¹⁰ Virittäjän nimen arvioijakin huomautti tästä. Hän sanoi myös, etteivät Merleau-Pontyn esimerkit ole konkreettista empiiristä aineistoa. Eivät olekaan, ne ovat samanlaisia kuin vaikkapa Chomskyn itse keksimät esimerkit. Mutta jos niitä ei saa verrata konkreettiseen, on niiden arvo vaatimaton Merleau-Pontyn eksegeettisen tutkimuksen ulkopuolella.

Tuollainen on Merleau-Pontyn kanta kielen annettuuden ja tilanteisen luovuuden suhteeseen ja osittain ymmärtämiseenkin. Dilemman luonteen huomioon ottaen hän puhuu jopa selkeästi, yrittämättä selittää ihmeitä tyhjentävästi. Kriittisiä kohtia ovat tuntematon laki ja yhteys edellisiin kokemuksiin. Merleau-Ponty selittää niitä kulttuuriseen yhteisyyteen perustuvilla eleillä, »jo tunnetuilla». Ei ehkä olisi aivan eri asia puhua konventionaalisuudesta tai normatiivisuudesta. Representaatiottomuus lienee pikemminkin arbitraarisuuden puutetta, jossa muotojen ja merkitysten suhteet ovat pitkäjänteistä assosiaatioiden verkkoa.

Metafyysisten tulkintojen lisäksi lingvisti voi tulkita Merleau-Pontyn kielikäsitystä (ainakin) kahdella tavalla. Ensiksikin »kielentakaisuus» olisi diakronista ja ontogeneettistä. Tällöin kielen synty hiljaisuuden rikkovista eleistä voidaan käsittää glottogoniseksi, ja tässä tapauksessa puhuh- eli interjektioiteoriaksi. Toiseksi »kielentakaisuus» voidaan käsittää ymmärryksen edellytyksiksi toisen kohtaamisessa, jolloin tarkasteltavana on synkroninen ja konkreettinen puhe.

KIELEN OMINAISUUKSIA

Merleau-Pontyn ja Heinämaan mukaan toista ymmärrettäessä ollaan samassa rytmissä hänen kanssaan, kokonaisvaltaisessa psykofyysisessä kokemisessa, ja ymmärrys on samastumista toisen tilaan — sympatiam tai empatiam. Tämä ymmärtäminen on holistista ja synteettistä, tunnetilaa. Ihmisten välisenä sitä voisi sanoa jopa tunnelmaksi, jonka esiyttäminen, siis toisen aavistettujen intenttien ja tilanteiden virittäminen. Tällä näkemyksellä on useita puolia.

Ensinnäkin kielen oppiminen on kasvamista kieleen. Tämä muistuttaa Sapirin ja Whorfin hypoteesia. Mutta Merleau-Ponty ja Sapirin ja Whorfin hypoteesin pehmeätkin tulkinnat suhtautuvat asiaan eri tavoin. Jälkimmäisen mukaan puhuja on tavallaan kielen vanki ja kieli on siis vankila, joka rajoittaa muiden ymmärrystä. Myös Merleau-Pontyn käsitys on rajoittava, mutta olennaista hänen metaforassaan on sävy ja halu tulkita kieli kodiksi vankilan sijaan. Merleau-Pontyille ja Heinämaalle ihminen elää äidinkielessään; äidinkieli on kiinnekehta, josta ymmärretään toista samastumisen kautta. Mikä siis Sapirille ja Whorfilla rajoitus, on Merleau-Pontyille tilanteiseen merkityksenantoon perustuva mahdollisuus, vaikka se onkin olemassa olevan kielen rajoittama (Merleau-Ponty 1987 [1960]: 81)¹¹.

Toiseksi kääntäminen kielestä toiseen on ennemminkin vieraan kulttuurin ymmärtämistä ja siihen samastumista kuin erilaisten koodien purkua ja kokoamista. Täyttää kääntävyyttä ei ole, koska kielen emotionaalinen ymmärtäminen edellyttää siinä sisällä olemista, eikä kahdessa kielessä voi olla sisällä yhtäikaa (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 187), ei edes kahdessa sosiolektissa (mts. 184). Kielten konventiot eivät ilmaise samoja

¹¹ Vrt. Wittgensteinin Tractatuksen (1990 [1922]) ankaruus (5.6): kieleni rajat ovat maailmani rajat. Heidegger menee Merleau-Pontya pitemmälle: Heideggerin mukaan kieli on ihmiselle koti, ainoa moraalisesti varma paikka, ja vain hiljaisuus on turvallista, koska silloin sanat ovat »omia». Heideggerin pääsy tästä yksityisyyden kehästä on moraalinen: puheesta tulee jatkuvasti tarkkailla ja kyseenalaistaa kielen rakenteellista eriarvoisuutta. (Kupiainen 1997.) Tämän mukainen lingvistinen teko on esimerkiksi Onikin ja Mäntysen kirjoitus *neekerin* affektiivisuudesta (1997).

ideoita, vaan eri kielten puhujat ja eri kulttuurien jäsenet kokevat ja havaitsevat maailmaa eri tavoin, erilaisista asemista käsin. (Heinämaa 1995: 177.) Tunteet ja niitä ilmaisevat eleet, kuten hymy ja nyökkäys, ovat kulttuureissa erilaisia, joten eleet ovat arbitraarisia. Eleet ovat aina sekä luonnollisia että keinotekoisia. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 188–189.)

Merleau-Pontyille maailma on perustaltaan hämärä ja liikkuva. Ensimmäisellä sijalla eivät ole tieteiden kuvaamat objektit ja lainalaisuudet, vaan havaittu, eletty maailma kaikine epämääräisyyksineen. Pysyvien muotojen ja rakenteiden sijasta keskeisiksi nousevat kielen avoimuus ja ennustamattomuus sekä täydellisen kuvauksen ja objektiivisuuden mahdottomuus. Kieleen kuuluu aina variaatiota ja hyvä tai oikea kieli ovat suhteellisia ja vaikeasti erotettavia. Ristiriitaisuutta ei saa peittää, vaan sitä täytyy sietää. (Heinämaa 1995: 166–178; ks. myös Merleau-Ponty 1987 [1960]: 86–90.) Tämä näkyy esimerkiksi siinä, että ihmiset pystyvät ymmärtämään toisiaan huolimatta esimerkiksi morfologisesti vajaasta tai sanastollisesti summittaisesta ilmaisusta. Lapset tai toiskieliset ihmiset ovat aina tällaisessa tilanteessa. Telementaation eetokseen taas kuuluu, että propositio on täydellisesti koodattu ja että se puretaan kokonaan. Sivumennen sanoen tällainen ei ole taloudellista: mitä psykologivististä järkeä on siinä, että kuulija purkaa lauserakennetta sen jälkeen, kun hän on jo pystynyt tulkitsemaan ilmauksen mielekkäästi kontekstuaalisten vihjeiden tai sanamerkitysten pohjalta.

Merleau-Pontyn ja Heinämaan syvämietteinen pohdiskelu käsittelee kielen alkuperää, funktiota, mieltä, logosta, eetosta ja paatosta. Heidän kielikäsitteeseensä kuuluu asento ja asenne maailmaan, tunne ja vuorovaikutus. Lähestymistapa on filosofinen, mistä ei ole suoraa yhteyttä lingvistiikan kuvauskäytännön eikä keskustelun keskiöön, vaan sen taakse. Tietenkin lingvistitkin keskustelevat tällaisista taustaoletuksista, mutta eivät noin suoraan.

FENOMENOLOGIA JA KIELENTUTKIMUS

Merleau-Ponty ja Heinämaa pohtivat kysymystä »Miksi kieli on ja millainen se on?» Sen luonnollinen jatkokysymys on »Miksi ja millaista kielitiedettä on?» Hedelmälliseksi kysymys muuttuu, kun se suhteutetaan olemassa olevaan kielentutkimukseen: mitä Merleau-Pontyn ja Heinämaan lähestymistavasta ja näkemyksestä seuraa lingvistiikan tutkimusasetelmiin ja metodologiaan ja mihin se riittää? Ja jos kieli on Merleau-Pontyn mielessä pohjimmiltaan laulua, onko enää tehtävää lingvistiikalla, siis foneemeilla, sijoilla, lausekerakenteilla ja niin edelleen?

SYMBOLISUUS TUNTEEN KOURISSA

Kuten edellä ilmeni, Merleau-Pontyn käsityksissä on eräitä jännitteitä synkronia–diakronia-akselilla: kieli on vuorovaikutuksessa eläviä eleitä mutta myös historiallinen ja annettu (D). Seuraavassa paneudun lähemmin Merleau-Pontyn kielikäsitteksen vuorovaikutuksellisuuteen.

Merleau-Pontyille ja Heinämaalle toisen kohtaaminen on ruumiin ja liikkeen hahmon yhteyttä eikä telementaatiota (Heinämaa 1995: 178). Puhe on eleitä: esimerkiksi vihainen

ele on itse viha, eikä niin, että ele ilmentäisi (tai representoisi) vihaa. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 184; ks. myös Heinämaa mts. 175).

Semioottisin termein ilmaistuna ilme (ja siis sanakin) on lähinnä indeksinen (ks. myös Besnier 1990: 428–430). Ele tulee kontekstissaan välittömästi tulkituksi, ja toinen tulee ymmärretyksi. Sanoja ei välttämättä edes tarvita, ei ainakaan symbolisia sanoja.¹² Tämä pätee silloin, kun kuulijassa syntyy vaikutelma puhujan tunteista, kun keskustelu on alkua pitemmällä tai kun keskustelijat tuntevat toisensa ennestään.

Peirceltä peräisin oleva merkkien kolmijako ikoneihin, indekseihin ja symboleihin ei sovi Merleau-Pontyn kielikäsitteeseen. Tässä fenomenologian luonne todella tuntuu, sillä siinä maailmassaolo edeltää käsitteitä ja havainto on maailmassa olemista kuten ajattelukin, ja se synnyttää subjektin ja objektin. »Havainnot – – ovat ilmaisu-suhteiden kaltaisia sisäisiä suhteita. Subjekti ja objekti edellyttävät toisiaan jo olemisen tasolla samalla lailla kuin ilmaisu ja ilmaistu, niitä ei voi kuvata ja tunnistaa toisistaan riippumatta.» (Heinämaa 1995: 164.) Heinämaan mukaan tämä johtaa Saussuren merkin (perinteisen tulkinnan) arbitraarisuuden hylkäämiseen, mutta asia on mutkikkaampi (ks. mts. 176 alaviitettä 16 ja mts. 180 sekä tämän kirjoituksen alaviitettä 15).

Kyse ei ole pelkästä arbitraarisuudesta. Koska subjekti ja objekti eivät ole erotettavissa toisistaan ja koska »viha on vihan ilme», ilme on ilmiö. Näin häipyvät sekä muodon ja merkityksen ero että representaatio-suhde ja merkkien kolmijakokin. Samalla katoavat symbolisuus, dislokaatio ja dekontekstualisaatio. Viha sattuu kuitenkin olemaan helppo esimerkki: kivi tuskin on kiven ilme tai hyttynen hyttynen — verbien, partikkelien, lausumien tai tekstien merkityksistä puhumattakaan.

Poettisessa kielessä elemerkitys on Merleau-Pontyn mukaan motivoitu. Puhujalle sana ja asia eivät ole erotettavissa, vaan hänelle muodon ja merkityksen suhde on luonnollisesti annettu (Heinämaa 1995: 177). Mutta tällä ei ole enää tekemistä merkin arbitraarisuuden kanssa sen saussurelaisessa *langue*-tason mielessä.

Mutta miten vaikutelmat puhujan tilasta syntyvät ja muuttuvat, miten kuulija saavuttaa puhujan rytmin tai laulun? Riittääkö myötätuntoon vain toisen surkea ilme? Siihen vaaditaan muutakin kuin välitöntä (tunne)indeksisyyttä. Kielen konventiot representoivat muutakin kuin asenteita ja tunteita eli sitä, mihin asenteet ja tunteet kohdistuvat.

Vihan syy tai vivahteet voidaan usein arvata kontekstista, ja varsinkin tutut voivat »lukea toistensa ajatuksia». Kuitenkaan pelkällä ilmeellä ei voi herättää katsojassa tulkintaa, että juuri rehtorin toissaviikkoinen letkautus vieläkin harmittaa. Ellei puhe olisi myös tilojen propositioiksi jäsentämistä, kulttuurissa ei olisi uskomuksia »puhuminen helpottaa» ja »miehet eivät puhu (vaan kätkevät tunteensa)» eikä myöskään kysyttäisi

¹² Viittomakielessä sanoja ovat eleet, jotka muodostuvat käsin liikkeistä, paikoista ja asennoista sekä kasvojen ilmeistä. Tällaisilla merkeillä, viittomilla, on sanojen tapaan representaatio-suhde. Puhutun kielen sanankäyttö ja paralingvistisesti käytetyt eleet lienevät (periaatteessa) selvemmin erotettavissa toisistaan kuin viittomat ja muut eleet, mutta koska minulta tyystin puuttuu tekijän tieto viittomakielestä, en tässä väitä siitä mitään.

Merleau-Pontyn käsitystä viittomien ja eleiden suhteista ei kannata perätä, koska maailma on muuttunut. Silti voi huomata, että hänen mukaansa eleet edeltävät sanoja, vaikka ei olekaan varmaa, tarkoittaako hän tällä lapsen kielenoppimista: »Sanan merkitys ei sisälly sanaan äänenä. Mutta ihmisruumis voi toistuvissa akteissa omaksua merkitseviä (ja konstituivia) sisältöjä. Tämä transsendenssin akti tavataan ensiksi säännömukaisen käytöksen oppimisessa, sitten mykässä elekommunikaatiossa: juuri tällä voimalla ruumis avautuu uusiin menettelytapoihin ja tulee ymmärrettäväksi muille.» (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 193.)

»mikä sinua vaivaa» tai »miksi olet tuon näköinen». Esimerkiksi lause *Lipposta vaivasi ajoittainen vesipallomania* varmasti kommunikoi muutakin kuin itseään, eikä siihen ole puristunut kielen koko historiaa eleistä alkaen, vrt. (D). Ja onhan kielessä muun muassa tempuksia ja moduksia, joilla puheenaihe voidaan irrottaa puhetilanteesta.¹³ — Kielen ilmaisuvoima näkyy, kun se puuttuu, kuten tilanne on toiskielisessä ympäristössä, jossa yleensä puuttuu sekä sanoja että asennetta ja asentoa.

Merleau-Pontyn ja Heinämaan kielikäsitteiden laulunomaisuudella ja indeksisyydellä on implikaatioita vuorovaikutuskäsitykseen. Se on oletettava eräässä mielessä staattiseksi, ikään kuin keskustelun lopputilaksi, jossa vallitsee samastumisen tunne: toista jo ymmärretään ja sanoja tarvitaan vain vähän. Tila on siis keskustelun (historiaton) tulos, joka ei ole analysoitavissa osiksi. Merleau-Ponty ja Heinämaa puhuvat tavallaan ideaalitalanteesta, jossa tarkoittaminen ja tulkinta yhtyvät ja jota säätelevät tunteellisen vuorovaikutuksen maksiimit. Samastuminen on toisaalta ehto ja toisaalta tulos, kuten kooperatiivisuus Gricen maksiimeille.

Muunlaista puhetta lienee kuitenkin enemmän. Vuorovaikutuksessa on hämmennystä, toteutumaton yhteisymmärryksen yritystä tai neuvottelua niin sanotusta merkityksestä sekä rytmittöntyä puhetta ja riitasointuista laulua, kuten sumutusta, pimitystä, valehtelua, markkinointia, propagandaa ja niin edelleen. On mahdollista »pitää pokkaa» tai »sanoa yhtä ja tarkoittaa toista». Kuulija tulkitsee joko tahallaan tai tahattomasti toisin kuin puhuja tarkoittaa, puhuja on vain laulavanaan. Ja tuskinpa ostaja laulaa samaa laulua markkinoijan kanssa, vaikka molemmat olisivat tyytyväisiä syntyneeseen kauppaan.

Kieli ja sen käyttö ovat prosessia ja tulosta, säveltäpailua, tilan luomista, tilasta kamppailua ja kamppailua siitä, kenen laulua lauletaan (Bourdieu 1991). Vološinovinkin dialogisuus on prosessuaalisuutta: hänelle kuuleminen on aktiivista (Vološinov 1990 [1929]: 92–93). Bourdieun kamppailu elintilasta on kuitenkin korostunutta (ks. Heiskala 1997: 388–389). Yleensäkin kieli on yhteisen tiedon varaista, normatiivista ja tekijälle kuuluva tietoa (Itkonen 1998 [1974]). Keskenäinen ja epätydyttäväkin vuorovaikutus on monitasoisesti normatiivista: kielen käyttäjillä on mahdollisuus tulkita toista ennen keskustelua (ks. A. Hakulinen 1996). Tekijän tieto on dynaamista ja vaihtelevasti tiedostettua (Määttä 1999: 39–42, 46) ja myös puhujan pohdinnan kohteena (mts. 33). Keskustelu-prosessi on emergenttinen: puheenvuorot vaikuttavat toisiinsa niin, ettei keskustelua voi palauttaa alkuun tai ennustettavaan determinismiin (mts. 32). Kieli uusintuu toistoissa ja on vaihtelevasti performatiivista¹⁴.

SYNTEESI JA ANALYYSI

Merleau-Pontyn ja Heinämaan käsittelemät ilmaukset, sanat ja muut eleet ovat analysoimattomia. Mutta laulussakin on säkeitä, ja sen rytmi koostuu iskuista. Voi siis kysyä, koostuvatko asenteet ja asennot osista ja voiko niitä siis analysoida?

¹³ Puheen ja kirjoituksen suhteet liittyvät tilanteisuuteen. Merleau-Ponty sivuaa niitä, mutta enemmän niitä on nykyään mietitty muun muassa postmodernistisen tutkimuksen ja lingvistisen puhutun kielen tutkimuksen piirissä. Aihe on keskeinen mutta valtava, joten pidättäydyn siitä nyt.

¹⁴ Ks. Laitinen ja Rojola 1998: 7–22, jossa systematisoidaan Austinin, Searlen, Derridan ja Silversteinin käsitteitä performatiivisuudesta.

Kielitiede on ikänsä segmentoinut ja analysoinut kielen lineaarista ainesta niin synkronisesti kuin diakronisestikin (ja enemmän ja vähemmän syrjinyt puhujaa). On löytynyt paljon muotoja ja niiden välisiä suhteita, ja tätä tietoa on koottu kieliopiksi. Se sisältää sanojen ja lauseiden rakennekuvauksia ja olioihin viittaamattomien kielen ainesten, esimerkiksi morfeemien tai intonaation kuvausta. Tämä sivuuttuu Merleau-Pontyn näkemyksessä kokonaan.

Vaikka puhe olisikin laulua, myös sen osat ovat merkityksellisiä, ja niiden erot tuottavat merkityseroja. Tässä yhteydessä riittää tarkastella strukturalistien esimerkkejä oppositiosta käsin: *Kalle elää metsässä ~ stä ~ lle ~ llä ~ ttä*. Lauseilla on eri merkitykset, ja niiden käytettävyys eri konteksteissa on erilaista. Ilmauksen intentionaalinenkin käsittäminen riippuu sen osista (joiden tulkinta riippuu (esiymmärretystä) kokonaisuudesta), vaikkei läheskään deterministisesti tai täydellisesti.¹⁵

Olisi vaikea selittää kielen moninaisuutta ja mutkikkuutta ja vaihtelua viittaamalla vain eleisiin ja niiden tilanteeseen kehityshistoriaan hiljaisuudesta lähtien. Sanat, sanajärjestys ja morfosyntaksi osallistuvat lauseen merkitykseen ja siten vaikuttavat sen tulkittamahdollisuuksiin. Tästä näkökulmasta sitaatti (B) joutuu uuteen valoon. Käsitteäkseen Merleau-Ponty painottaa sillä kielen elementtien kaikinpuolista olemista ihmiselle, varsinkin niiden intiimiä arvoa — sitä, mihin runous tietoisestikin perustuu, mutta jota aina on kaikkialla. Painotus on eräässä perustavassa mielessä oikea, mutta siihen voi esittää huomautuksia.

Jos jo foneemit (äänteet) ovat tapoja laulaa maailmaa, niin mitä ovat sanat? Ja jos jo (yksittäiset?) sanat ovat tapoja laulaa maailmaa, niin mitä ovat lauseet tai tekstit? Ilmeisesti Merleau-Pontyn mielestä »laulu maailmasta on oma uusi maailmansa». Mutta »erilaisia tapoja laulaa maailmaa» (B) on ylimalkaista puhetta ja sivuuttaa sen, mitä tiedetään sanojen suhteista. Laulujen erilaisuudet laulaa (samaa vai eri?) maailmaa riippuvat sanoista, mutta ei ole mielivaltaista, milloin laulu on jo toinen ja toisesta aiheesta ja milloin se on vanhan uusi esitys tai sovitus. Toisaalta myös enimmäkseen puhehetkeen viittaavat indeksiset elementit — esimerkiksi jo preesenskin, kuten Laitinen perusteellisesti osoittaa (1998) — voivat mutkikkaalla tavalla viitata kerronnan ja kertomuksen eri aspekteihin puhehetken ulkopuolelle. Edelleen: mitä laulua on »kirjaimellinen merkitys» (B)?

Myös esimerkiksi taivutus tai johto ovat tietoisien naiivinkin kieli-intuition mukaisia (jos intuitio kohdistuu niihin), joten meillä on kiistämättömiä kokemuksia myös siitä, miten kieli koostuu osista. Kielen oppiminen on myös rakenteiden oppimista: lapsi oppii taivutusta, johtoa ja potentiaalisia paradigmaattisia ja syntagmaattisia suhteita eikä vain tunteenomaisesti nominatiiveja. Lisäksi kieli on jatkuvasti metakielellisen muuntelun kohteena ja sillä leikitään: riimitellään, lorutaan ja kerrotaan kielivitsejä.

Mitä on merkitys, mitä merkityksiä on olemassa ja miten merkitys on mahdollinen näkyy siis myös kielen mutkikkaassa olemuksessa ja kielen käytön vaihtelevuudessa.

¹⁵ Merleau-Ponty tuntee Saussurea, vaikka ei juuri viittaa tämän teoksiin sivuista puhumattakaan. Saussuren mainiten hän kritisoi sellaista strukturalistista merkkikäsitystä, jossa merkin arvo määräytyy negatiivisesti kielen koko struktuurista käsin ja sanoo, että (lapsille) kokonaisuus kehittyy osista ja että oppositiot muodostuvat siinä (1987 [1960]: 39–41 sekä mts. 81), ja niinpä hänkin siis analysoi kieltä osiinsa. — Merleau-Ponty on lingvistisesti muutenkin ainakin jonkin verran sivistynyt (esim. mts. 44–45).

Kielen ja musiikin analogia läpäisee Merleau-Pontyn kielikäsitteiden¹⁶. Pohdin tässä yhteydessä sen kahta aspektia: musiikin mutkattomuutta ja holistisuutta ja musiikin ilmaisuvoimaa kieleen verrattuna.

Merleau-Pontya seuraten Heinämaa sanoo musiikin ilmaisuvoimasta ja tunteiden välityskyvystä seuraavaa: »Descartes kiinnittää huomioita tunteiden tuttuun mutta tärkeään ominaisuuteen: hän huomauttaa, että musiikki kykenee rytmin ja äänen korkeuden vaihteluilla, voimakkuuden ja värin vaihteluilla liikuttamaan meitä» (Heinämaa 1995: 181).

Näin musiikki liikuttaa tunteita ilman representaatiosuhdetta ja musiikki koetaan kokonaisuutena tai kuulijan assosiaatioita liikuttavana virtana. Muuten musikaalinen merkitys on Merleau-Pontyille yleensä kielellisen merkityksen kaltaista. Sävelet eivät ole musiikin kuljettimia, vaan musiikki on niissä, ja se koetaan (esteettisesti). Puheessa sanat eivät ole maailmasta riippumattomia. Ajatukset ovat sanoissa, eikä ajatusta ole ennen ilmaisuun. Jos sitä ei sanota, on se olemassa sisäisessä puheessa. (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 182–183).

Kielen ja musiikin kattava vertaaminen on kuitenkin vaikeaa. Ne ovat myös päällekkäisiä tai rinnakkaisia (lauluissa on usein sanoja), ja toisaalta kielikin voi liikuttaa¹⁷. Muutamia eroja voi osoittaa selvästi. Musiikki liikuttaa välittömämmin ja isommin kokonaisuuskin, eikä siinä ole kielen propositionaalista voimaa: Merleau-Ponty kirjoitti ranskaa eikä soittanut kitaraa kielen laulunomaisuutta ilmaistakseen ja Spinozan teoksissa on muutakin kuin tyyli. Musiikki toimii assosiatiiivisilla suhteillaan, kieli myös symbolisella representaatiollaan¹⁸. Musiikissa ei ole sanaa, joten sillä ei voi suoranaisesti valehdella. Romaani ja sinfonia voivat olla samassa mielessä huonoja, mutta tuskin säätiedotus ja sinfonia. Toki musiikkikappaleilla tai esityksillä on intertekstuaalinen paikkansa traditiossa, ja ne voivat siinä sisältää muun muassa ironisoivia tai kunnioittavia sitaatteja tai sovituksia muusta musiikista ja siten jossain mielessä representoida sitaatin alkuperän maailmaa.

Musiikki on äänen virtaa, jossa on »rytmin ja äänen korkeuden vaihteluilla, voimakkuuden ja värin vaihtelua» (Heinämaa 1995: 181) ja muun muassa sointurakenteita. Toisaalta se koostuu osista, ja sitä voi analysoida — valmiiksi kirjoitettu sävellys on *composio*. Musiikin osilla ei ole läheskään sellaista (dekontekstualisoitua) representaatiosuh-

¹⁶ Toki Merleau-Ponty tarkastelee laajasti myös kielen ja kirjallisuuden sekä kielen ja kuvataiteen välisiä yhteyksiä (mm. 1987 [1960]).

¹⁷ Samoin kieli voidaan materialisoida, koska puhekin »kykenee rytmin ja äänen korkeuden vaihteluilla, voimakkuuden ja värin vaihteluilla liikuttamaan meitä». Hieman strukturalistisemmin sanoen kielessä on paino, korko ja muuta prosodiaa, jotka ovat usein fonemaattisia ja siten konstituivat muodon ja merkityksen suhdetta ja muutakin, esimerkiksi kerrontaa (Yli-Luukko 2001).

¹⁸ Hieman hämärästi perustellen Merleau-Ponty tosin toteaa kielen eroavan musiikista sanojen toistettavuuden takia ja koska kirjoittaja on säveltäjä tietoisempi traditiosta ja siten enemmän sen armoilla. Tästä hän pääättelee, että kielellä voi puhua kielestä, mutta maalaamisesta ei voi maalata ja näin kielellä on läheisempi suhde järkeen kuin musiikilla tai kuvataiteella (1962 [1945]: 190). Edelleen hänen mukaansa kieli näyttää musiikkia läpinäkyvämmältä, koska merkitykset näyttävät siinä olevan annettuja (ja siksi niitä voi olla sanakirjoissakin). Musiikissa tällainen annettuus puuttuu, joten merkitys on siinä indeksisempää (mts. 188).

Herää kysymys, ovatko nämä kielessä läpinäkyvämmät merkitykset enää samalla lailla kokemuksellisia kuin nuo musiikin liikuttavat merkitykset. Merleau-Ponty (mt.) ei tätä kysymystä johdonmukaisesti selvittä: ennemminkin hän vastannee kielteisesti, mistä kielen laulunomaisuus vähän kärsii.

detta kuin sanoilla. Siksi sanat ja syntagmat voivat edustaa muun muassa kognitioita, joista puhuminen sitten liikuttaa keskustelijoita.

Edellä korostuvat musiikin ja kielen väliset erot, mutta tarkoitukseni ei ole peittää musiikin ja kielen kokemuksellisia tai muunlaisia samankaltaisuuksia. Niitähän on jo yksittäisten instrumenttien äänten luonteissa — pikkolohuilun ja tuuban käyttömahdollisuudet musiikkiperinteessä muistuttavat *i:n* ja *a:n* onomatopoeettisia käyttömahdollisuuksia — ja toisaalta kokonaisia rekistereitä koskevissa vaikutelmissa: musikaalisesti sivistynyt itäsuomalainen antanee Turun murteelle määritteen *staccato*.

YMMÄRRYSTEN YMMÄRRYS

Kysymykseensä »Miten on mahdollista, että kieli merkitsee?», Merleau-Ponty vastaa, että merkityksellisyuden mahdollisuus perustuu eleisiin ja samoin koettuun maailmaan. Tämä mahdollisuus edeltää kieltä ja on sen käytöstä riippumatonta. Tämä pätee, kun ilmaistavana ovat tunteet, asenteet ja intentiot, ja keskeisellä sijalla on tällöin kuulijan emergentti tulkinta puhujasta: se on jo (osista) muodostunut synteesi. Siksi ei tarvita prosessia osista kokonaisuuteen, symbolista representaatiota eikä propositioita, telementaatioita tai muita vain järkeen liitettyjä olioita. Analyysiakaan ei tarvita, ei edes sanoja. Itse sanominen on sanomaa, kommunikaatio on ikään kuin performatiivista. Merleau-Ponty ja Heinämaa menevät suoraan tulkittuun puhujan intentioon sivuuttaen ilmauksen merkityksen ja jopa puhujan merkityksen.

Voisi siis sanoa, että Merleau-Pontyn ja Heinämaan käsitys on kielentutkijan näkökulmasta rajoittunut. Mutta koska uskoisin ymmärtäväni heidän intentioitaan ja lauluun ja arvostan niitä, pyrin selittämään sitä, mikä näyttää rajoitukselta.

Ensiksi on katsottava, mitä ymmärryksellä tässä yhteydessä tarkoitetaan. Tarkastelen seuraavassa kahta sen merkitystä¹⁹.

Merleau-Ponty ja Heinämaa puhuvat ymmärtämisestä merkityksessä »ymmärrän sinua». Se tarkoittaa, että ihminen ymmärtää toisen intentioita, asentoa ja asennetta ja että hän voi tulkita niitä. Ihminen voi ymmärtää puheesta tai toisesta ihmisestä enemmän, kuin mitä hän on spontaanisti ajatellut (Merleau-Ponty 1962 [1945]: 178–179; 1987 [1960]: 91–92). Herkkänä ihminen ymmärtää toisen intentioita propositioista huolimatta. (Ehkä) tällainen ymmärrys onkin ihmiselle tieteessä tai elämässä olennaisinta²⁰, ja juuri se tietokoneelta puuttuu.

Toinen merkitys on telementatiivinen »ymmärrän mitä sanot» — dekodeaan lähettäjäsi lauseet. (Niissä merkityksen mahdollisuus on kielessä, ei sen takana, riippumatta siitä, mitä sanat representoivat (vrt. (D).) Merleau-Ponty ja Heinämaa hylkäävät tämän ensisijaisuuden käsittäkseni siksi, että tunteet ovat ihmisen ja kielen olemisessa tärkeämpiä. Heille ymmärryksen kohde on silloin kerta kaikkiaan laajempi kuin lingvistiksessä semantiikassa käsitetään — ei propositio eikä edes teksti — vaan toinen ihminen: »ymmärrän

¹⁹ Ymmärryksen ymmärrys on (ihmistieteiden) vanhoja peruskysymyksiä. Merleau-Pontyn ja Heinämaan puheenvuoroa voi pitää luonnontieteellisen lähestymistavan kritiikkinä ihmistä katsottaessa ja *Verstand* ja *Vernunft* -eron terävöittämisinä. Samaa Itkonenkin korostaa (1998 [1974]), tosin hieman toisessa hengessä.

²⁰ Jos olisi pakko valita, toivoisin intentioiteni tulevan ymmärretyksi propositioiteni sijasta.

mitä tarkoitat». Tämä on toisen intentioiden ymmärrystä ja lopulta ymmärrystä ihmisenä — siis samastumista: »ymmärrän sinua»²¹. Tätä tarkoittaa samassa rytmissä oleminen: toisen (tunteen) myötäelämistä, toiseen sisäistymistä. Tämä ymmärtäminen on deiktistä tilaa.

Erlaisilla ymmärtämisillä on suhde toisiinsa: ymmärtäminen on osien eristämistä ja fuusiota ja tämän prosessin tulosta. Ymmärrän sinua olennaisesti myös siksi, että ymmärrän mitä sanot. Aavistus, esiymmärrys prosessin suunnasta ja toisen intentioista ohjaavat osien fuusiota. Ymmärtäminen on analyttistä ja synteettistä. Tämä kaikki on sumeaa, konventionaalista, kielipelikohtaista...

FENOMENOLOGIA JA METODOLOGIA

Merleau-Pontyn kielikäsitteeseen kätkeytyy metodologinen vaikeus: tunteet ovat kokonaisia ja niiden ilmaisut tai ilmentymätkin ovat kokonaisia ja siten usein analysoimattomia. Ne eivät ole paikkaisia, kuten asiointilat voivat olla, eivätkä segmentoitavissa kuten (kirjoitetut) sanat.

Käsilä ovat peruskysymykset: onko fenomenologian arvo kielentutkimukselle vain metatieteellistä tai metafyyistä, jolla etsitään ja kyseenalaistetaan kielikäsitteiden perusteita, vai ovatko fenomenologinen kielitieteen metodologia ja tutkimusohjelma olemassa? Vai johtaisivatko ne vain ontologiseen ortodoksiaan ja metodologiseen nihilismiin, jossa analyysi on turhaa, koska sen perusteet ovat väärät ja jossa kielentutkijan työkalut, kielipilliset käsitteet, ovat kerettiläisiä? Fenomenologit itse ovat melko filosofisia pohdiakseen tällaisia kysymyksiä kielitieteen kannalta, joka sitä paitsi on muuttunut sitten Merleau-Pontyn päivien.

Kysymykset ovat käännettävissä lingvistien omaan terminologiaan. Seuraavassa tarkastelen kielen funktioita suhteessa fenomenologiseen kielikäsitteeseen ja pohdin sitten kysymyksiäni hieman konkreettisemmin kuin fenomenologiassa yleensä tehdään.

Pelkistäen sanottuna kielen funktioilla tarkoitetaan kielen (ilmausten) tehtäviä. Monet parhaimmatkin kattavat esitykset funktioista ovat hieman triviaaleja ja kiistanalaisia (esim. Bühler 1934, Jakobson 1971 [1956] tai Halliday 1978), mutta metodologiselta kannalta tarkasteltuina ne ovat kiinnostavia.

Monesti on ensimmäiseksi funktioksi mainittu ja vähintäänkin implisiittisesti tärkeimmäksi katsottu »informatiivinen funktio». Se on telementaation funktio, ja siihen tutkimus nojaa. Tämän tilanteen Merleau-Ponty katsoo vallitsevan »perinteisessä kielifilosofiassa», ja tästä muun muassa Saussuren tulkintaperinnettä on monesti syytetty. Lause-semantiikka on siinä selkeää, ja lauseet ovat dekontekstualisoitavissa helposti. Puhuja suhtautuu lauseen edustamaan asiointilaan, mikä näkyy moduksissa, intonaatiossa, adverbiaalien käytössä ja niin edelleen. Tämä on ontologinen järjestys, joka on tuottanut myös traditiota: metodologiaa ja ajatustottumuksia. Siten dialogit ja »epätäydelliset lauseet» ovat jääneet vähemmälle huomiolle, pragmatiikka tehdään semantiikan varaan ja niin edelleen. Informatiivinen funktio ja telementaatio kulkevat käsi kädessä, ja autonominen kielitiede

²¹ Tämä ymmärrys on laajempaa kuin esimerkiksi Itkosen käsitteistössä, jossa ymmärrys ja ymmärrettävyys liittyvät nimenomaan rationaaliseen toimintaan (1983: 67, 96–97 ja 101).

on olennaisesti tämän varassa: systeemilauseet sijoitetaan »neutraalikontekstiin» ja informatiiviseen funktioon.

Merleau-Pontyn fenomenologia kyseenalaistaa informatiivisen funktion aseman merkityksen perustana. Muut funktiot saavat sijaa: tunnetta ja vuorovaikutusta ilmaisevat siis esimerkiksi niin sanottu emotiivinen, ekspressiivinen, konatiivinen tai faattinen funktio.

Tähän on lingvistiikassakin eri suunnista ja usein huomaamatta tultu. Suomessa ovat keskustelua käynnistelleet muiden muassa Shore seuraten Harrisin kritiikkiä Saussuren perinteen telementatiivisuutta vastaan (1991) sekä Kelomäki (1991). Erityisesti kriittisyys tuntuu jatkuvasti kasvavassa pragmatiikan ja sosiolingvistiikan tutkimuksessa. Keskusteluhalukkuutta löytyy varsinkin sosiolingvistien parista ilmeisesti naapurialan, sosiologian, piiristä kuuluvan ainaisen suukovun takia.

Dialogisuus on keskeistä Vološinovin ajattelussa (1990 [1929]: 21–32): kieli on jatkuvassa muutostilassa, dialogisessa suhteessa, ja kielelliset merkit ovat ideologisia. Liikkeen korostaminen tosin on ohjelmallista strukturalismin liiallista staattisuutta ja abstraktisuutta ja niistä seuraavan vaihtelun ja muutoksen selittämistarvetta vastaan. Hänen mukaansa vaihtelu ja muutos kuuluvat kielen olemukseen eikä niitä tarvitse selittää. Korostus vaikuttaa hieman yksioikoiselta: aivan kuin kaikki merkitykset liikkuisivat samoin, kaikista merkityksistä oltaisiin samalla tavoin tietoisia tai niistä neuvoteltaisiin aina ja yhtä paljon. Sanoisinpa, että valtaosa puheesta on rutiininomaista ja tulee huomaamatta tarkoitetuksi ja tulkituksi »sanakirjamerkityksen» suuntaisesti tai muuten normatiivisesti. Niinpä Vološinovkaan ei tule toimeen ilman jotain jo ennalta ollutta ja normatiivista, »valitsevaa merkitystä» (mts. 29). Mutta Vološinovin käsityksestä on pääsy merkitysten sosiaalishistoriaan vuorovaikutuksessa.

Keskustelu ja vuorovaikutus ovat tulleet myös empiirisen tutkimuksen piiriin²². Harold Garfinkelin etnometodologia on merkittävä sosiologian suuntaus, jonka sovellus, keskustelunanalyysi, on kielentutkimuksessa tuttu (ks. A. Hakulinen 1996, Tainio 1997). Alfred Schutzin kautta etnometodologialla on paksuja juuria fenomenologiassa. Koska etnometodologia on empiirisesti suuntautunutta, sen tutkimuskäytäntö on erilaista kuin Merleau-Pontylla: rutiininomaisella ja harvoin »rationaalisella» arkitiedolla ja sen jäseneltävyydellä on vahva asema (Heritage 1996 [1984]: 48–55). Keskustelunanalyysissä näkyy, että telemetaatiolla on vuorovaikutuksen tutkimuksessa vähän käyttöä, mutta analyysiä etnometodologia ei hylkää, päinvastoin se tonkii hyvinkin perusteellisesti arkipuhetta.

Etnometodologia korostaa merkityksen paikallista ja etenevää luonnetta kontekstissa. Ihmiset keskustelevat ja toimivat luottaen siihen, että toiset tekevät samoin, paljolti rutiininomaisesti ja maalaisjärkensä varassa. Niin rationaalisuus kuin virheellisyyskin ovat useimmiten vain tilannetta ulkopuolelta katsovan tutkijan silmässä (Heritage mts. 15–20).

²²Harvoin kuitenkaan etsitään kieliopillisten kategorioiden syytä ja alkuperää vuorovaikutuksesta. Silverstein on poikkeus; hän pitää kommunikaation ja (muun muassa transitiivisuuden) kieliopillistumisen pohjana metapragmaattisuutta eikä asiaintilan rakennetta (1981). Viime aikoina asiaa on alettu katsoa vuorovaikutuksellimmasta näkökulmasta, jolloin kieliopillisille rakenteille on jo löydettykin tehtäviä keskusteluissa (esim. A. Hakulinen 1993).

Monet affektisuuden ilmaisimet, kuten hypokoristiset deminutiivit tai imperatiivit, optatiivit ja muut direktiivit, ovat vanhastaan tuttuja. Niille löytynee syitä ja alkuperiä vaikkapa hoivapuheesta tai huutosakin kielenkäytöstä.

Garfinkel kunnioittaa arkielämää ja toimijan omaa käsitystä tekemisistään, ja etnometodologiassa tutkijan ote asioihin on pohjimmiltaan samanlainen ja samanarvoinen kuin muun toimijan (Heritage mts. 54–61, 142)²³. Toisaalta subjektien käsitykset omasta ja muiden rationaalisuudesta vaihtelevat, ja rationaalisuutta on mahdotonta erottaa »irrationaalisuudesta». Ymmärrys on yhteisen toiminnallisen taustan varassa, mutta se on kontekstissa prosessuaalista ja aina vaihtelevaa ja osittaista. Olennaista on se, miten toimijat käsittävät itsensä tällaisessa arjessa, kun he kuitenkin toimivat suhteellisen varmasti ja yleensä tarkkailematta ja problematisoimatta ymmärtämistään (mts. 35–47 ja 71–75; myös »näkömätön käsi» (Nyman 2000) sopii tähän). Tällainen ontologia muistuttaa Merleau-Pontyn näkemystä, mutta kun sen suuntainen lingvistinen tutkimus (kuten keskusteluanalyysi) analysoi kieltä ja problematisoi ja paikallistaa ymmärryksiä, ovat tutkijan tietoiseksi tuleminen ja toisaalta tiukka analyysi erilaisia kuin puhujan tiedostamaton tieto kielestä ja tilanteiset ymmärrykset. Onkin vaikea kuvitella puhtaasti fenomenologista lingvistiikkaa, vaikka kieli ja tutkijan tiedostamisprosessi voidaanankin myös fenomenologisesti käsittää.

Schutzille ymmärtäminen (Garfinkelin etnometodologiaan suodattamana) on enemmän prosessia tai toimintaa kuin tilaa, jossa tulkintaan vaikuttaa myös laaja konteksti: tiedot menneestä, toiveet, halut, pelot ja niin edelleen. Schutz ei pidä empaattista samastumista toisen ymmärtämisenä, vaan ymmärryksen mahdollisuus ja ominaisuudet perustuvat toimijoiden samanlaiseen käytännölliseen taustaan: yhteisön rakenteisiin, intersubjektiivisiin tilanteisiin ja toimintatyyppeihin, jotka ovat käytännössä opittuja ja yhdessä ylläpidettyjä rutiineja. Ne sisältävät aina väärinkäsitysten riskin — muuten kielen omaksuminen olisi mahdotonta (Heritage mts. 65–70). Tyypeissä on elämälle välttämätöntä suurpiirteisyyttä, samaa jota lingvistikissa ja filosofisissa teorioissa sanotaan skemaattisuudeksi, prototyypisyydeksi, perheyhtäläisyydeksi tai hahmomaisuudeksi. Toiminnan jatkuva epätäydellisyys myös selittää toheloinnin, hämmennyksen ja edistyksen sekä ihmissuhteissa että muussa inhimillisessä toiminnassa. Hieman pakottaen voi etnometodologian sisällyttää Merleau-Pontyn kielikäsitteeseen, joskaan Merleau-Pontyn ruumiillisuus ei ole sellaista toiminnallisuutta kuin Schutzin: hän myöntää arkielämän mutkikkuuksineen olevan olemassa mutta ei sitä lähemmin pohdi. Schutz painottaa säveltapailua ja improvisaatiota, Merleau-Ponty konserttia.

Etnometodologiakin perustuu fenomenologiseen ymmärrykseen (ainakin Schutzilla), vaikka empiiristetyssä keskusteluanalyysissä aineistokeskeisyys saattaa joskus peittää tämän.²⁴ Mutta onko Garfinkelin asenne liian toiminnallinen ja analyttinen, sittenkin vain tutkijan näkökulmaan tehty? Miltä keskustelijoista tuntuu, ei ole helposti tutkijan nähtävissä, ja arvelisin, että puhujasta tuntuu enemmän kuin muut huomaavat. Merleau-Ponty katsoo ihmisen sisään, eräällä tavalla staattiseen ja itselle olevaan. Etnometodologiassa olennaista on empiirisesti tutkittava vuorovaikutuksen kieli. Siksi etnometodologialla on läheisempi suhde metodologiaan, vaikka keskusteluanalyysi kohtaa myös asenteita ja asentoja (ks. A. Hakulinen 1991; Tainio 1996).

²³ Garfinkel tekee pesäeron opettajaansa Talcott Parsonsiin: Garfinkelin mukaan Parsons on positivist ja hänen toimintateoriaansa loogisen positivismin sosiologinen muoto ja käsityksensä kielestä nomenklaturistinen (Heritage mts. 41).

²⁴ Garfinkelin ja Schutzin suhteesta ks. myös Heiskala 1997: 37–153. Mainitussa teoksessa Heiskala myös syntetisoi semioosia, strukturalismia ja fenomenologiaa.

Vološinovin (ja Bahtinin) dialogisella näkemyksellä ja etnometodologialla on yhtäläisyyksiä (Lehtinen 1999: 153–156): käsitykset kontekstin dynaamisuudesta puhehetkellä ja sen intertekstuaalisesta olemuksesta. Tutkimuskohde ja metodi ovat erilaisia: keskusteluanalyysin pääpaino on puheen analyysissä, venäläisten kohteena oli kirjallisuus.

(Autonominenkin) kielioppiperinne itse on muuttunut. Nykyään yhä useammin kuvaus ja ontologia ovat jäännöksellisiä ja avoimia, kategoriat prototyyppejä ja sumeita hahmoja — esimerkiksi skemaattisia — ja suhteet analogioita (esimerkiksi metaforisia). Yksi valaiseva tapa käsitteistää tällaisia osien ja kokonaisuuden välisiä synkronisia ja diakronisia suhteita on emergenssi: Lakoffin mukaan ilmiö on emergenttinen jos »kokonaisuuden merkitys on osista riippuvainen, mutta ei niistä ennustettavissa» (1987: 148; Kelomäki 2001; ks. myös Määtän (1999: 32, 42–45) »prosessuaalisempaa» määritelmää). Itse määriteltävän sumeasta luonteesta johtuu, ettei asia pelkisty tiukaksi: kokonaisuuden ja osien suhde ei ole deterministinen eikä kuvauskielen eksplisiittisyys helposti viene tutkijaa mennessään.

Diakronisessa lingvistiikassa tiedetään, että kielenkäyttäjillä on koodin siisteydestä piittaamattomia motiiveja: erikoisuuden tavoittelua, koodin venyttelyä (kuten ryhmän integraatiota ylläpitävien varianttien käyttöä), muodikkaiden synonyymien keksimistä, lasten hovin vuoksi harrastamaa äännevariaatiota ja muuta sporadisia muutoksia tuottavaa kielenkäyttöä. Sellaisen puheen motiivina ei ole rationaalinen telementaatio vaan muunnelliset intentiot, tiedostetut tai tiedostamattomat. Tuloksena on säännöttömyyksiä, eikä kokonaisvaikutusta kielen kehitykseen koko yhteisössä voi ennustaa tai johtaa yksilöiden kielenkäytöstä. Epäsystemaattisuus on vähintäänkin epistemologista: harvoin tiedämme, miten asiat ovat ja mitä me itse tai muut lopulta haluamme. Siten kielenmuutosta voi selittää lähinnä »näkyttömällä kädellä»: muutoksen funktionaalisuutta ei näy, eikä se palaudu puhujien tai puhujaryhmien intentioihin (Nyman 1994, 2000). Sama pätee kielenohjailuunkin: harvoin tiedämme miten kieltä pitäisi tai olisi pitänyt säilyttää tai muuttaa (Paunonen 1996).

Kielen funktioista tekstintutkimuksessa ei paljoa yleistä kannata sanoa, mutta kuitenkin jotain tutkittavana on niin isoja kielen yksiköitä, että tutkimusta ohjaa tekstilaji, sosiaalinen konteksti ja niin edelleen. Analyysi on siis aina tulkinnallista ja katkelmallista, ja vaihtoehtoja on useita. Kielitieteen metodologian käytettävyys vähenee, kun tutkittava yhtäjaksoinen kielen aines (teksti) pitenee ja subjektin ja tulkinnan osuus samalla kasvaa, ja on mahdotonta sanoa, mihin lingvistiikka metodologioineen loppuu ja mistä toinen tiede alkaa.

Kuitenkin formaalisetkin lähestymistavat kukoistavat, varsinkin ulkomailla. Keskustelua ontologiasta ei paljoa viriä: usein maailma ja kieli oletetaan staattisiksi ja suljetuiksi ja käsitellyiksi tulee tiukkarajaisia ja formalisoitavia selviä tapauksia (ns. *clear cases*, esimerkiksi systeemilauseet). Metodologinen kysymys kuuluu, voidaanko niistä päästä muualle kuin itseensä, eli sulkeutuuko autonominen kielitiede? Merleau-Ponty ja esimerkiksi vanha Wittgenstein sanoisivat, että sulkeutuu. Mutta maailma on sumeaa ja perheyhtäläistä.

Sumeutta syntyy myös formaalisen paradigman sisällä (tai formaalisen ja muun välillä). Esimerkiksi verkkomallit ovat osoittautuneet kelpo kuvauksiksi kielen yksiköiden tunnistamisessa, yleistysten teossa (itseohjautuva muodostuminen) tai kielen prosessien psykologisessa kuvaamisessa (Kohonen 1997). Mutta niissä tilanne, säännöt ja tavoitteet eivät ole tutkijan hallinnassa toisin kuin deterministissä malleissa.

▷

Fenomenologia on yksi haastaja isoihin kysymyksiin. Päällimmäisenä on kysymys siitä, halutaanko kuvata kielen sisäistä systeemiä vai ymmärtää kieltä sen tehtävän ja toiminnan perusteella. *Ergon* vai *energeia*?

Edellä esittelin muutamia tapoja vastata tuohon haasteeseen eri näkökulmista. Nämä vastaukset ovat osittaisia, ja niiden sovittaminen yhteen on yleensä joko latteaa tai mahdotonta. Käsittääkseni lingvistit tietävät tämän hyvin, ja esimerkiksi näkökulmasta puhutaan nykyään vilkkaasti. Se, mitä Heinämaa sanoo empirismin ja intellektualismin välisestä jännitteestä, sopii sanottavaksi kielitieteen dilemmoista: »[Merleau-Ponty] ei tavoittele tasoa, jolla erilaiset, vastakkaisetkin kannat asettuisivat pysyvästi paikoilleen, vaan tyytyvä väliaikaisiin, epämääräisiin, paikallisiin kannanottoihin. Tämä on hänen filosofointinsa erityispiirre: tavoitteena ei ole monimielisyyksien lopullinen selvittäminen tai hävittäminen vaan niiden hyväksyminen, kestäminen.» (Heinämaa 1995: 166.)

Lingvistiikalla on pitkä traditio ja menestyksekkäs metodologia: on analyysin välineitä ja tuloksia, jotka enimmäkseen ovat sidoksissa telementaatioon ja autonomiseen kielitieteeseen. Lingvistiikka siis ikään kuin jää traditionsa sisään. Tällainen on tavallista tieteiden historiassa, muttei myöskään ole harvinaista, että metodologia muuttuu ontologiaksi: kielentutkimuksessa kieltä ja puhujaa aletaan katsoa vain tradition mukaan ja metodologian ehdoin. Kuvaus voi etääntyä puhujan käsityksistä kielestään niin, ettei puhuja tunnista mitään itsestään formalisoidusta kuvasta (Määttä 1999: 34–35); tällöin *langue* on eräässä mielessä irtautunut *parole*sta. Kuva ihmisestä ja kielestä muuttuu siis koneeksi, koodaavaksi ja koodia purkavaksi telementaattoriksi, joka ei halua eikä tunne mitään. Ihmisen konemaisuuteen ja telementaatioon nojaavaa tutkimusta on tietysti aina ollut (taksonominen strukturalismi hylkäsi merkitykset), mutta enemmän ihmiskuvan yksipuolisuus on tuntunut muun kuin telementaation poissaolona. Lingvistiikassa on vallinnut myös metodologinen alemmuuden tunne suhteessa luonnontieteisiin ja formaalinen tieteenihanne, jossa kieli on kalkyloitavissa ja siten sulkeinen. Tähän kaikkeen Merleau-Pontyn ja Heinämaan kommentit ovat sanalla sanoen humanistisia.

Mutta liialta fenomenologialtakin kannattaa pelastautua. Kielifilosofia tuottaa käsiteanalyysiä ja tieteenkriittikää, mutta ei metodologiaa eikä lingvististä tutkimusotetta.

Kielessä on sekä propositionaalista voimaa että vuorovaikutuksellisuutta. Edellisen tutkimiseen on tottumusta, jälkimmäinen vaatii uutta otetta. Edellinen on (autonomisen kielitieteen) valtavirta, mutta olisi dogmaattista tai metodologista rajoittuneisuutta sanoa, etteivät kielitieteen piiriin kuulu esimerkiksi vuorovaikutukselliset sisällöt tai asenteet, joita kätkeytyy moduksiin, adverbiaaleihin, diskurssipartikkeleihin, intonaatioon tai pitempiin tekstin osiin. Sitä paitsi tämä työ on jo vauhdissa.

Miten siis tutkia tuntematonta, esimerkiksi ihmistä ja kieltä, sellaisena kuin fenomenologia sen näkee? Edellisessä luvussa mainitsin muutamia lupaavia lähestymistapoja. Ja onhan lingvistiikassa ennestään välineitä paradigmaattisiin ja syntagmaattisiin suhteisiin mahtumattomille ilmiöille. Tähän asti on puhuttu suprasegmentaalisista ominaisuuksista tai fusionaalisista morfeista. Tuollaisilla käsitteillä on laajempaakin käyttöä esimerkiksi kompleksisen ilmauksen semantiikassa ja pragmatiikassa ja niiden emergenssissä.

LÄHTEET

- BESNIER, NIKO 1990: Language and affect. – *Annual review of anthropology* 19 s. 419–451.
- BOURDIEU, PIERRE 1991: *Language and symbolic power*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- BÜHLER, KARL 1934: *Sprachtheorie: die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- CHOMSKY, NOAM 1965: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- FODOR, JERRY 1986: *The modularity of mind*. New Jersey: Ablex.
- 1990: *A theory of content and other essays*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- HAKULINEN, AULI 1991: Erään haastattelun anatomia. – Tapani Lehtinen & Susanna Shore (toim.), *Kieli, valta ja eriarvoisuus* s. 166–186. Kieli 6. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1993: The grammar of opening routines. – *SKY 1993* s. 147–170. Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 1996: Johdanto: keskusteluanalyysin profiilista ja tilasta. – Auli Hakulinen (toim.), *Suomalaisen keskustelun keinoja II* s. 9–22. Kieli 10. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HAKULINEN, LAURI 1959: Ruumiin nimityksistä. – *Virittäjä* 63 s. 284–291.
- HALLIDAY, M. A. K. 1978: *Language as social semiotic*. London: Edward Arnold.
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991: *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- HEINÄMAA, SARA 1995: Ele, ilme ja rytmi: Kosketuksia Maurice Merleau-Pontyn kielikäsitteeseen. – *Ajatus 51. Suomen filosofisen yhdistyksen vuosikirja 1994* s. 161–185.
- 2000: Mitä on fenomenologia. – *Tiede ja edistys* s. 165–169.
- HEISKALA, RISTO 1997: *Society as semiosis*. Department of Sociology University of Helsinki.
- HERITAGE, JOHN 1996 [1984]: *Harold Garfinkel ja etnometodologia*. Jyväskylä: Gaudeamus.
- ITKONEN, ESA 1983: *Causality in linguistic theory*. Bloomington: Indiana University Press.
- 1998 [1974]: Kieli, kielitiede ja tietenteoria. – Esa Itkonen (toim.), *Kirjoituksia kielitieteestä, filosofiasta, historiasta ja politiikasta* s. 11–17. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JAKOBSON, ROMAN 1971 [1956]: Metalanguage as a linguistic problem. – *Selected writings VII* s. 113–121. The Hague: Mouton.
- JOHNSON, MARK 1987: *The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- JOKINEN, EEVA (toim.) 1997: *Ruumiin siteet*. Tampere: Vastapaino.
- KAUPPINEN, ANNELI 1998: *Puhekuviot, tilanteen ja rakenteen liitto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KELOMÄKI, TAPANI 1991: Lingvistiikan ja ekstralingvistiikan suhteesta. – Tapani Lehtinen & Susanna Shore (toim.), *Kieli, valta ja eriarvoisuus* s. 208–233. Kieli 6. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1997: *Ekvatiivilause*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- tulossa: Synkroninen emergenssi lauseessa.

▷

- KOHONEN, TEUVO 1997: *Self-organizing maps*. 2. painos. Heidelberg: Springer.
- KUPIAINEN, REIJO 1997: Kielessä asumme. Kieli eettisyyden pelitilana. – Matti Mälkiä & Jari Stenvall (toim.), *Kielen vallassa* s. 61–71. Tampere: Tampere University Press.
- LAITINEN, LEA 1998: Dramaattinen preesens poeettisena tekona. – Lea Laitinen & Lea Rojola (toim.), *Sanan voima* s. 81–136. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAITINEN, LEA – ROJOLA, LEA 1998: Keskusteluja performatiivisuudesta. – Lea Laitinen & Lea Rojola (toim.), *Sanan voima* s. 7–33. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, fire, and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LEHTINEN, ESA 1999: Sosiaalisia konteksteja rakentamassa. – Urho Määttä, Pekka Pälli & Matti K. Suojanen (toim.), *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta* s. 151–172. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE 1962 [1945]: *Phenomenology of perception*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 1987 [1960]: *Signs*. Northwestern University Press.
- 2000 [1945]: Esipuhe »Havainnon fenomenologiaan». – *Tiede ja edistys* s. 178–182.
- MÄÄTTÄ, URHO 1999: Kielen sosiaalinen perusta ja sääntöjen emergoituminen. – Urho Määttä, Pekka Pälli & Matti K. Suojanen (toim.), *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta* s. 23–52. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- NYMAN, MARTTI 1994: All you need is what the system needs? – *SKY 1994* s. 157–180. Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 2000: Näkymätön käsi ja kielitieteen epistemologia. – *Virittäjä* 104 s. 46–70.
- OCHS, ELINOR – SCHIEFFELIN, BAMBI 1989: Language has a heart. – *Text* 9 s. 7–25.
- ONIKKI, TIINA 1994: Skeema merkitysrakenteen ja taustatiedon kuvauksessa. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Suomen kielen kognitiivista kielioppia* 2 s. 70–138. Kieli 8. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- ONIKKI, TIINA – MÄNTYNEN, ANNE 1997: Neekeri ei ole neutraali. – *Virittäjä* 101 s. 620–621.
- ROJOLA, LEA 1998: Valikoitua ihmettelyä. – *Naistutkimus* 1 s. 51–54.
- PAUNONEN, HEIKKI 1996: Suomen kielen ohjailun myytit ja stereotypiat – *Virittäjä* 100 s. 544–555.
- SHORE, SUSANNA 1991: Kielitiede ja maailmankatsomus. – Tapani Lehtinen & Susanna Shore (toim.), *Kieli, valta ja eriarvoisuus* s. 189–207. Kieli 6. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1981: Case marking and the nature of language. – *Australian Journal on Linguistics* s. 227–247.
- TAINIO, LIISA 1996: The bodily self and the hollow self: Finnish everyday stories about the opposite sex. – Mary Bucholz, A. C. Liang, Laurel A. Sutton & Caitlin Hines (toim.), *Cultural performances. Proceedings of the third Berkeley women and language conference, april 8, 9 and 10 1994* s. 691–711. Berkeley: Berkeley women and language group, University of California.
- (toim.) 1997: *Keskustelunanalyysin perusteet*. Tampere: Vastapaino.
- VOLOŠINOV, VALENTIN 1990 [1929]: *Kielen dialogisuus*. Tampere: Vastapaino.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1990 [1922]: *Tractacus Logico-Philosophicus*. London: Routledge.
- YLI-LUUKKO, EEVA 2001: Yläsatakuntalainen intonaatiokuvio. – *Virittäjä* 105 s. 2–21.

PHENOMENOLOGY AND LINGUISTICS

The article examines the Merleau-Ponty phenomenological view of language and its relationship to linguistic views and linguistic methodology.

The Merleau-Ponty concept of human beings based on the idea of an 'abstract body' is first discussed, which is critical of any distinct body-mind dichotomy. This psychophysical concept forms the foundation of Merleau-Ponty's view of language and comprehension. He stated that language is made up of '(abstract) gestures'. It reveals people's intentionality, and their ability to orientate themselves in the world and to change the world. Merleau-Ponty asserted that language is dynamic and fuzzy, and not based on representations which convey discrete entities and their relationships. Language is intersubjective and historical on the one hand, and conveys emotions on the other; the emotion may even be the emotive expression itself or its apparent manifestation.

Merleau-Ponty sought to understand why language should be meaningful and how, therefore, comprehension is possible. He treated comprehension as empathy, as existing in the same emotive state: 'The speaker sings the same tune as the listener.' Merleau-Ponty succeeded in answering his question: the feelings apparent from the speaker are the content being expressed.

As a criticism of the Merleau-Ponty view of language, the writer states that comprehension cannot generally be considered language-external or independent of some kind of representation. Without representations no absent meaning can be conveyed, nor can language forms or structures which link it to something external be explained (Peircean symbols).

Overall, the Merleau-Ponty concept of human beings is broader and more profound than that of analytical philosophy or structural linguistics, but, in methodological terms, phenomenology alone does not provide a sufficient basis for linguistic research.

Finally, the writer notes that linguistics has become much more diverse in recent years, making considerable progress in many different areas. This includes significant steps in the direction of phenomenology. ■

Kirjoittajan osoite (address):

Suomen kielen laitos

PL 13

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *tapani.kelomaki@helsinki.fi*